

Κυβερνολογική

(Διάλεξη της 1ης Φεβρουαρίου 1978)¹

Σε μια προηγούμενη διάλεξη για τους «Μηχανισμούς ασφάλειας» προσπάθησα να εξηγήσω την ανάδυση μιας

1. Σχετικά με την απόδοση της έννοιας «gouvernementalité» του Μισέλ Φουκώ και την προτίμηση του όρου «κυβερνολογική», σημειώνεται ότι επιλέχθηκε για τον εξής λόγο: η *gouvernementalité* «δεν αποτελεί σύνθετη λέξη της οποίας το δεύτερο συνθετικό είναι το *mentalité* (νοοτροπία), αλλά παραπέμπει στη δυναμικότητα και ικανότητα διακυβέρνησης (*gouvernement+al+ité*). Συνεπώς, σε πρώτη ανάγνωση, μια ορθή μετάφραση της λέξης θα ήταν *κυβερνησιμότητα* ή *κυβερνητότητα* (όπως συνήθως μεταφράζεται η έννοια στις λιγοστές δεξιώσεις της στην Ελλάδα). Όμως, στα σεμινάρια του 1977-1978, ο Foucault αναφέρεται σε κάτι περισσότερο από την *gouvernementalité* ως τεχνική διακυβέρνησης, μιλά για τη λογική της. Ο ίδιος τότε είχε ορίσει την “ορθολογικότητα της διακυβέρνησης” ως το νέο πεδίο έρευνας (αν και αργότερα, προς το τέλος της ζωής του, μάλλον περιόρισε το εύρος της έννοιας). Συνεπώς, μια αρκετά πιστή, αλλά περιφραστική, απόδοση της έννοιας θα ήταν “λογική και τεχνικές διακυβέρνησης”. Μάριος Εμμανουηλίδης, «Κρίση της νεοφιλελεύθερης κυβερνολογικής. Τακτικές της επιβράδυνσης», στο Κοινωνικό Εργαστήριο Θεσσαλονίκης (συλλογικό), *Ζωή, λόγοι και ποθητικές τον καιρό της κρίσης*. Θεσσαλονίκη 2014, σ. 135, υποσημ. 1. [Σ.τ.Μ.]

σειράς προβλημάτων που αφορούν ειδικά το ζήτημα του πληθυσμού· σε μια εγγύτερη εξέταση, αποδείχθηκε ότι έπρεπε επίσης να λάβουμε υπόψη την προβληματική της διακυβέρνησης. Κοντολογίς, έπρεπε να αναλύσουμε το συνεχές: ασφάλεια-πληθυσμός-διακυβέρνηση. Θα ήθελα τώρα να επιχειρήσω μια μικρή αποτίμηση αυτού του προβλήματος της διακυβέρνησης.

Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα και της κλασικής αρχαιότητας, βρίσκουμε ένα πλήθος από πραγματείες που παρουσιάζονται ως «συμβουλές στον ηγεμόνα» σχετικά με την ορθή διαγωγή του, την άσκηση της εξουσίας, τα μέσα επίτευξης της αποδοχής και του σεβασμού των υπηκόων του, την αγάπη προς τον Θεό και την υπακοή σε αυτόν, την εφαρμογή του θείκου νόμου στις πόλεις των ανθρώπων κτλ. Αλλά πιο εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι, από τα μέσα του 16ου έως τα τέλη του 18ου αιώνα, αναπτύσσεται και ανθεί μια αξιοπρόσεκτη σειρά πραγματειών που δεν αποτελούν πια ακριβώς «συμβουλές στον ηγεμόνα» ούτε ακόμη πραγματείες πολιτικής επιστήμης, αλλά, αντιθέτως, παρουσιάζονται ως έργα για την «τέχνη της διακυβέρνησης». Νομίζω ότι το πρόβλημα της διακυβέρνησης ξεσπά γενικευμένο κατά τον 16ο αιώνα, οπότε και τίθεται μέσα από τις συζητήσεις πολύ ετερόκλητων ζητημάτων. Υπάρχει, για παράδειγμα, το ζήτημα της διακυβέρνησης του εαυτού, η τελετουργικοποίηση του προβλήματος της ατομικής διαγωγής, η οποία χαρακτηρίζει την αναβίωση του στωικισμού κατά τον 16ο αιώνα. Υπάρχει, επίσης, το πρό-

βλημα της διακυβέρνησης των ψυχών και των ζώων, όλο το θέμα του καθολικού ή του προτεσταντικού ποιμαντικού δόγματος. Υπάρχει η διακυβέρνηση των παιδιών και η μεγάλη προβληματική της παιδαγωγικής, η οποία αναδύεται και αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα. Και, ίσως μόνο ως το τελευταίο από αυτά τα ζητήματα που τίθενται, υπάρχει η διακυβέρνηση του κράτους από τον ηγεμόνα. Πώς να κυβερνήσει κανείς τον εαυτό του, πώς να κυβερνηθεί, πώς να κυβερνήσει τους άλλους, από ποιον δέχονται οι άνθρωποι να κυβερνηθούν, πώς να γίνει κανείς ο καλύτερος δυνατός κυβερνήτης – όλα αυτά τα προβλήματα, στην πολλαπλότητα και την έντασή τους, μου φαίνονται χαρακτηριστικά του 16ου αιώνα, ο οποίος στέκεται, για να το θέσουμε παραστατικά, στο σταυροδρόμι δύο διαδικασιών: αφενός της διαδικασίας που, συντρίβοντας τις δομές του φεουδαρχισμού, οδηγεί στη συγκρότηση των μεγάλων εδαφικών, διοικητικών και αποικιακών κρατών· αφετέρου εκείνης της τελείως διαφορετικής κίνησης, η οποία, με τη Μεταρρύθμιση και την Αντιμεταρρύθμιση, θέτει το ζήτημα του πώς πρέπει κανείς να κυβερνάται πνευματικά και να καθοδηγείται στην επίγεια ζωή, προκειμένου να επιτύχει την αιώνια σωτηρία.

Υπάρχει, λοιπόν, μια διπλή κίνηση: αφενός αυτή του κρατικού συγκεντρωτισμού, αφετέρου αυτή της διασποράς και της θρησκευτικής διαφωνίας. Νομίζω ότι ακριβώς στο σημείο συνάντησης αυτών των δύο τάσεων τίθεται το πρόβλημα, με αυτήν την περιεργη ένταση, του

πώς κυβερνάται κανείς, πόσο αυστηρά, από ποιον, με ποιον σκοπό, με ποιες μεθόδους κτλ. Υπάρχει μια προβληματική της διακυβέρνησης εν γένει.

Μέσα από όλη αυτήν την τεράστια και μονότονη βιβλιογραφία για τη διακυβέρνηση, που εκτείνεται έως τα τέλη του 18ου αιώνα, με τις μεταμορφώσεις που θα προσπαθήσω να διακρίνω αμέσως μετά, θα ήθελα να υπογραμμίσω κάποια σημεία που αξίζουν την προσοχή μας, διότι σχετίζονται με τον ακριβή ορισμό της σημασίας που έχει η διακυβέρνηση του κράτους, αυτό που σήμερα θα αποκαλούσαμε πολιτική μορφή διακυβέρνησης. Ο πιο απλός τρόπος για να γίνει αυτό είναι να συγκρίνουμε όλη αυτήν τη βιβλιογραφία με ένα και μόνο κείμενο, το οποίο, από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα, δεν έπαψε να λειτουργεί ως αντικείμενο ρητής ή άρρητης αντιπαράθεσης και απόρριψης, και σε σχέση με το οποίο όλη η βιβλιογραφία σχετικά με τη διακυβέρνηση διαμόρφωσε την οπτική της: τον *Ηγεμόνα*.² Θα ήταν ενδιαφέρον να ιχνογραφήσουμε τη σχέση αυτού του κειμένου με όλα τα έργα που το ακολούθησαν, του άσκησαν κριτική και το αντέκρουσαν.

Θα πρέπει, κατ' αρχάς, να θυμηθούμε ότι ο *Ηγεμόνας* του Μακιαβέλι δεν έγινε κατευθείαν αντικείμενο απέ-

2. Niccolò Machiavelli, *Il principe*. Μια εκδοχή του κυκλοφόρησε το 1513, με τον λατινικό τίτλο *De principatibus* [Σχετικά με τις ηγεμονίες], αλλά η ολοκληρωμένη έντυπη μορφή του δεν κυκλοφόρησε παρά το 1532, πέντε χρόνια μετά τον θάνατο του Μακιαβέλι (1469-1527). Για την ελληνική μετάφραση βλ. Niccolò Machiavelli, *Ο ηγεμόνας*, μτφρ. Μαρία Κασωτάκη, Πατάκης, Αθήνα 2012. [Σ.τ.Μ.]

χθειας, αλλά, αντιθέτως, τιμήθηκε από τους συγχρόνους και τους άμεσους διαδόχους του, αλλά και αργότερα, στα τέλη του 18ου αιώνα (ή, ίσως, πολύ περισσότερο στις αρχές του 19ου), ακριβώς τη στιγμή που όλη αυτή η βιβλιογραφία για την τέχνη της διακυβέρνησης έφτανε στο τέλος της. Ο *Ηγεμόνας* επανεμφανίζεται στις αρχές του 19ου αιώνα, ειδικά στη Γερμανία, όπου μεταφράζεται, προλογίζεται και σχολιάζεται από συγγραφείς όπως οι Rehberg,³ Leo,⁴ Ranke⁵ και Kellerman,⁶ αλλά και στην Ιταλία. Κάνει την εμφάνισή του σε ένα πλαίσιο που αξίζει να αναλυθεί, ένα πλαίσιο που είναι εν μέρει ναπολεόντειο, αλλά επίσης έχει εν μέρει δημιουργηθεί από τη Γαλλική Επανάσταση και τα προβλήματα της Αμερικανικής Επανάστασης, δηλαδή πώς και υπό ποιες συνθήκες μπορεί να διατηρηθεί η κυριαρχία ενός κυβερνήτη πάνω στο κράτος· αλλά αυτό, επίσης, είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδύονται, μαζί με τον Κλάουζεβιτς, το πρόβλημα (η πολιτική σημασία του οποίου ήταν προφανής στο Συνέδριο της Βιέννης το 1815⁷) της σχέσης μεταξύ πολι-

3. August Wilhelm Rehberg, *Das Buch vom Fürsten von Niccolo Machiavelli*, 1810. [Σ.τ.Μ.]

4. Ο Heinrich Leo δημοσίευσε την πρώτη γερμανική μετάφραση των ανεπίσημων επιστολών του Μακιαβέλι το 1824. [Σ.τ.Μ.]

5. Leopold von Ranke (1795-1886), *Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber*, Λειψία και Βερολίνο 1824. [Σ.τ.Μ.]

6. Για τον συγγραφέα αυτόν δεν υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες. [Σ.τ.Μ.]

7. Το Συνέδριο της Βιέννης διήρκεσε από τον Οκτώβριο του 1814 έως τον Ιούνιο του 1815 και ήταν η πρώτη συνάντηση με-

τικής και στρατηγικής, το πρόβλημα των σχέσεων δύναμης και ο υπολογισμός αυτών των σχέσεων ως μια αρχή κατανοησιμότητας και ορθολογικοποίησης στις διεθνείς σχέσεις· και τέλος, επιπροσθέτως, συνδέεται με το πρόβλημα της ιταλικής και γερμανικής εδαφικής ενότητας, δεδομένου ότι ο Μακιαβέλι υπήρξε ένας από αυτούς που προσπάθησαν να προσδιορίσουν τις συνθήκες υπό τις οποίες θα μπορούσε να αποκατασταθεί η ιταλική εδαφική ενότητα.

Αυτό είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο επανεμφανίζεται ο Μακιαβέλι. Αλλά είναι ξεκάθαρο ότι, ανάμεσα στις τιμές που απολάμβανε αρχικά κατά τον 16ο αιώνα και στην επανανακάλυψή του στις αρχές του 19ου, υπήρχε ένα ολόκληρο ζήτημα γύρω από το έργο του, το οποίο ήταν σύνθετο και έλαβε διάφορες μορφές: αρκετοί αδιαμφισβήτητοι έπαινοι στον Μακιαβέλι (Naudé, Machon), πολυάριθμες κατά μέτωπο επιθέσεις (από καθολικές πηγές: Ambrozio Politi, *Disputationes de libris a Christiano detestandis*· και από προτεσταντικές πηγές: Innocent Gentillet, *Discours sur les moyens de bien gouverner contre Nicolas Machiavel*, 1576) καθώς και μια σειρά έμμεσων κριτικών (Guillaume de La Perrière, *Miroir politique*, 1567· Thomas Elyot, *The*

ταξύ όλων των ευρωπαϊκών ηγεμονιών (συνολικά 450 αντιπρόσωποι). Σκοπός του συνεδρίου ήταν η επίλυση των προβλημάτων που ανέκυψαν από τη συμμετοχή των χωρών αυτών στους Ναπολεόντειους Πολέμους (1803-1815) καθώς και η ρύθμιση των χωροταξικών ζητημάτων που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ των βασιλικών οίκων της εποχής. [Σ.τ.Μ.]

Governor, 1580· Paolo Paruta, *Della perfezione della vita politica*, 1579).

Ολόκληρη αυτή η αντιπαράθεση δεν θα έπρεπε να εξεταστεί αποκλειστικά υπό το πρίσμα της σχέσης της με το κείμενο του Μακιαβέλι και αυτού που έγινε αντιληπτό ως οι σκανδαλώδεις ή απολύτως απαράδεκτες πλευρές του. Πρέπει να εξεταστεί υπό το πρίσμα αυτού που προσπαθούσε να ορίσει στην ιδιαιτερότητά του, δηλαδή μιας τέχνης της διακυβέρνησης. Κάποιοι συγγραφείς απέρριψαν την ιδέα μιας νέας τέχνης της διακυβέρνησης με επίκεντρο το κράτος και τη λογική του κράτους, την οποία στιγματίζουν με το όνομα «μακιαβελισμός»· άλλοι απέρριψαν τον Μακιαβέλι, δείχνοντας πως υπήρχε μια τέχνη της διακυβέρνησης που ήταν τόσο ορθολογική όσο και έγκυρη, και της οποίας ο *Ηγεμόνας* του Μακιαβέλι ήταν μόνο μια ατελής προσέγγιση ή καρικατούρα· τέλος, υπήρχαν άλλοι που, για να αποδείξουν την εγκυρότητα μιας συγκεκριμένης τέχνης της διακυβέρνησης, ήταν πρόθυμοι να δικαιολογήσουν κάποια, έστω, από τα γραπτά του Μακιαβέλι (αυτό έπραξε ο Naudé για το *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* του Μακιαβέλι· ο Machon έφτασε στο σημείο να αποπειραθεί να δείξει ότι τίποτα δεν ήταν περισσότερο μακιαβελικό από τον τρόπο κατά τον οποίο, σύμφωνα με τη Βίβλο, ο ίδιος ο Θεός και οι προφύτες του καθοδήγησαν τον εβραϊκό λαό).

Όλοι αυτοί οι συγγραφείς μοιράζονταν την κοινή επιθυμία να αποστασιοποιηθούν από μια συγκεκριμένη σύλληψη της τέχνης της διακυβέρνησης, η οποία,

μόλις απαλλάχθηκε από τα θεολογικά της θεμέλια και τις θρησκευτικές της ερμηνείες, εξέλαβε το αποκλειστικό συμφέρον του ηγεμόνα ως αντικείμενο και αρχή της ορθολογικότητάς της. Ας παρακάμψουμε το ερώτημα αν η ερμηνεία του Μακιαβέλι σε αυτές τις αντιπαραθέσεις ήταν ακριβής ή όχι. Το ουσιαστικό ζήτημα είναι ότι αποπειράθηκαν να αρθρώσουν ένα νέο είδος ορθολογικότητας που ήταν εγγενές στην τέχνη της διακυβέρνησης, χωρίς να το καθυποτάσσουν στην προβληματική του ηγεμόνα και της σχέσης του με το πριγκιπάτο στο οποίο είναι άρχοντας και κύριος.

Συνεπώς, η τέχνη της διακυβέρνησης ορίζεται με έναν τρόπο που τη διαφοροποιεί από μια συγκεκριμένη ικανότητα του ηγεμόνα: κάποιοι νομίζουν ότι μπορούν να βρουν αυτήν την ικανότητα, σε ανεπτυγμένη μορφή, στα γραπτά του Μακιαβέλι, ενώ κάποιοι άλλοι αδυνατούν να τη βρουν· τέλος, άλλοι πάλι θα ασκήσουν κριτική σε αυτήν την τέχνη της διακυβέρνησης ως μια νέα μορφή μακιαβελισμού.

Η πολιτική του *Ηγεμόνα*, πλασματική ή μη, από την οποία οι άνθρωποι προσπάθησαν να αποστασιοποιηθούν, χαρακτηριζόταν από μια αρχή: υποτίθεται ότι, για τον Μακιαβέλι, ο ηγεμόνας σχετίζεται με το πριγκιπάτο του με έναν τρόπο ατομικό και εξωτερικό και, κατά συνέπεια, υπερβατικό. Ο ηγεμόνας αποκτά το πριγκιπάτο του μέσω κληρονομικότητας ή κατάκτησης, αλλά, σε κάθε περίπτωση, δεν αποτελεί μέρος του, παραμένει εξωτερικός σε σχέση με αυτό. Ο δεσμός που τον δένει με το πρι-

γκιπάτο του μπορεί να έχει εγκαθιδρυθεί με τη βία, με κληρονομική διαδοχή ή με συνθήκη, με τη συνέργεια ή τη συμμαχία άλλων ηγεμόνων· αυτό δεν κάνει καμία διαφορά, ο δεσμός, με οποιοδήποτε γεγονός και αν επιτεύχθηκε, παραμένει ένας καθαρά τεχνητός δεσμός, ενώ δεν υπάρχει καμία θεμελιώδης, ουσιώδης, φυσική και δικαιοική σύνδεση μεταξύ του ηγεμόνα και του πριγκιπάτου του. Ως εκ τούτου, δεδομένου ότι ο δεσμός αυτός είναι εξωτερικός, θα είναι εύθραυστος και μόνιμα υπό απειλή – έξωθεν, από εχθρούς του ηγεμόνα που επιθυμούν να κατακτήσουν ή να ανακτήσουν το πριγκιπάτο του, και έσωθεν, από υπηκόους που a priori δεν έχουν κανέναν λόγο να αποδεχτούν την κυριαρχία του. Τέλος, αυτή η αρχή και η συνέπειά της οδήγησαν σε ένα συμπέρασμα, το οποίο συνάχθηκε ως μια επιταγή: ο στόχος της άσκησης της εξουσίας είναι η επιβολή, η ενδυνάμωση και η προστασία του πριγκιπάτου· ωστόσο, με αυτό το τελευταίο εννοείται όχι το αντικειμενικό σύνολο των υπηκόων και της επικράτειάς του, αλλά, αντιθέτως, η σχέση του ηγεμόνα με αυτά που του ανήκουν, με την επικράτεια που κληρονόμησε ή απέκτησε καθώς και με τους υπηκόους του. Αυτός ο εύθραυστος δεσμός είναι ό,τι η τέχνη της διακυβέρνησης ή η ιδέα του Μακιαβέλι για τον ηγεμόνα είχε ως αντικείμενό της. Κατά συνέπεια, ο τρόπος ανάλυσης του κειμένου του Μακιαβέλι θα είναι διπτός: πρώτον, η αναγνώριση των κινδύνων (από πού προέρχονται, σε τι συνίστανται, η σοβαρότητά τους: ποιοι είναι οι μεγαλύτεροι, ποιοι οι μικρότεροι)·

δεύτερον, η ανάπτυξη της τέχνης για τη διαχείριση των σχέσεων δύναμης που θα επιτρέψει στον ηγεμόνα να διασφαλίσει την προστασία του πριγκιπάτου του, το οποίο εκλαμβάνεται ως ο δεσμός που τον δένει με την επικράτεια και τους υπηκόους του.

Σχηματικά, θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο *Ηγεμόνας* του Μακιαβέλι, όπως σκιαγραφείται σε αυτές τις άρρητα ή ρητά αντιμακιαβελικές πραγματείες, είναι ουσιαστικά μια πραγματεία για την ικανότητα του ηγεμόνα να διατηρήσει το πριγκιπάτο του. Και είναι αυτή η *savoir-faire*⁸ την οποία η αντιμακιαβελική βιβλιογραφία θέλει να αντικαταστήσει με κάτι διαφορετικό και νέο, δηλαδή με την τέχνη της διακυβέρνησης. Το γεγονός ότι έχει κανείς την ικανότητα να διατηρεί το πριγκιπάτο του σε καμία περίπτωση δεν συμπίπτει με την κατοχή της τέχνης της διακυβέρνησης. Αλλά σε τι συνίσταται αυτή η τελευταία ικανότητα; Για να αποκτήσουμε μια εικόνα αυτού του προβλήματος, το οποίο βρίσκεται ακόμη σε ένα ακατέργαστο και πρώιμο στάδιο, ας εξετάσουμε ένα από τα πρώτα κείμενα αυτής της αντιμακιαβελικής βιβλιογραφίας: το *Miroir Politique* του Guillaume de La Perrière⁹.

Το κείμενο αυτό, απογοητευτικά αδύναμο σε σύγκριση με αυτό του Μακιαβέλι, προεικονίζει μια σειρά ση-

8. Τεχνογνωσία. Γαλλικά και έμφαση στο πρωτότυπο. [Σ.τ.Μ.]

9. Guillaume de La Perrière (1499 ή 1503-1565), *Le miroir politique, œuvre non moins utile que nécessaire à tous monarques, roys, princes, seigneurs, magistrats, et autres surintendants et gouverneurs de Républiques* (Λυών 1555). [Σ.τ.Μ.]

μαντικών ιδεών. Κατ' αρχάς, τι εννοεί ο La Perrière με τις έννοιες «κυβερνώ» και «κυβερνήτης»: ποιον ορισμό δίνει σε αυτούς τους όρους; Στη σελίδα 24 του κειμένου του, γράφει: «κυβερνήτης μπορεί να σημαίνει μονάρχης, αυτοκράτορας, βασιλιάς, πρίγκιπας, άρχοντας, μάγιστρος, ιεράρχης, δικαστής και τα σχετικά». Όπως ο La Perrière, έτσι και άλλοι που γράφουν για την τέχνη της διακυβέρνησης μονίμως αναφέρουν ότι μιλά κανείς επίσης για «διακυβέρνηση» ενός νοικοκυριού, ψυχών, παιδιών, μιας επαρχίας, μιας μονής, μιας θρησκευτικής τάξης, μιας οικογένειας.

Αυτές οι απλές λεξιλογικές παρατηρήσεις στην πραγματικότητα έχουν σημαντικές πολιτικές συνέπειες. Ο ηγεμόνας του Μακιαβέλι, τουλάχιστον όπως αυτοί οι συγγραφείς τον ερμηνεύουν, είναι εξ ορισμού μοναδικός στο πριγκιπάτο του, καθώς κατέχει μια θέση εξωτερικότητας και υπερβατικότητας. Ωστόσο, αφενός έχουμε δει ότι οι πρακτικές της διακυβέρνησης είναι πολισιδικείς και αφορούν πολλούς τύπους ανθρώπων: την κεφαλή μιας οικογένειας, τον πρεσβύτερο μιας μονής, τον δάσκαλο ή τον παιδαγωγό ενός παιδιού ή ενός μαθητή· συνεπώς, υπάρχουν διάφορες μορφές διακυβέρνησης ανάμεσα στις οποίες η σχέση του ηγεμόνα με το κράτος του είναι μόνο ένας επιμέρους τρόπος. Αφετέρου όλα τα άλλα είδη της διακυβέρνησης είναι εσωτερικά στο κράτος ή την κοινωνία· μέσα στο κράτος, ο πατέρας θα κυβερνήσει την οικογένεια, ο πρεσβύτερος τη μονή κτλ. Έτσι, βρίσκουμε αμέσως μια πληθώρα των μορφών δι-

ακυβέρνησης και της εμμένειάς τους στο κράτος: η πολυπλοκότητα και η εμμένεια αυτών των δραστηριοτήτων τις διακρίνουν ριζικά από την υπερβατική ατομικότητα του ηγεμόνα του Μακιαβέλι.

Είναι βέβαιο ότι, ανάμεσα σε όλες αυτές τις μορφές διακυβέρνησης που αλληλοδιαπλέκονται μέσα στο κράτος και την κοινωνία, παραμένει μία ιδιαίτερη και ακριβής μορφή: υπάρχει το ζήτημα του ορισμού της συγκεκριμένης μορφής της διακυβέρνησης που μπορεί να εφαρμοστεί στο κράτος συνολικά. Έτσι, προσπαθώντας να παραγάγει μια τυπολογία των μορφών της τέχνης της διακυβέρνησης, ο La Mothe Le Vayer, σε ένα κείμενο του επόμενου αιώνα (συλλογή παιδαγωγικών κειμένων που απευθύνονταν στον Γάλλο διάδοχο του θρόνου),¹⁰ λέει ότι υπάρχουν τρεις θεμελιακοί τύποι διακυβέρνησης, ο καθένας από τους οποίους σχετίζεται με μια επιμέρους επιστήμη ή πεδίο: η τέχνη της αυτοδιακυβέρνησης, η οποία συνδέεται με την ηθικότητα· η τέχνη της ορθής διακυβέρνησης μιας οικογένειας, η οποία ανήκει στην οικονομία· και τέλος, η επιστήμη του άρχειν το κράτος, η οποία αφορά την πολιτική. Σε σύγκριση με την ηθική και την οικονομία, η πολιτική προφανώς έχει τη δική της ιδιαίτερη φύση, την οποία ο La Mothe Le Vayer διατυπώνει ξεκάθαρα. Αυτό που έχει σημασία, παρά την τυπολογία αυτή, είναι ότι αυτή η τέχνη της διακυβέρνησης χαρακτηρίζεται πάντα από

10. François de La Mothe Le Vayer (1588-1672), *L'Économique du Prince*, A. Courbé, Παρίσι 1653. [Σ.τ.Μ.]

την ουσιαστική συνέχεια του ενός τύπου με τον άλλο και ενός δεύτερου τύπου με έναν τρίτο.

Αυτό σημαίνει ότι, στην τέχνη της διακυβέρνησης, το διακύβευμα είναι η εγκαθίδρυση μιας συνέχειας, με κατεύθυνση τόσο προς τα πάνω όσο και προς τα κάτω· αντιθέτως, οι διδασκαλίες για τον ηγεμόνα και η δικαιοτική θεωρία της κυριαρχίας συνεχώς αποπειρώνται να χαράξουν μια γραμμή ανάμεσα στην εξουσία του ηγεμόνα και σε οποιαδήποτε άλλη μορφή εξουσίας, επειδή το διακύβευμα είναι η εξήγηση και η δικαιολόγηση αυτής της ουσιαστικής ασυνέχειας μεταξύ τους.

Η συνέχεια προς τα πάνω σημαίνει ότι ένα πρόσωπο που επιθυμεί να κυβερνήσει το κράτος σωστά πρέπει πρώτα να μάθει πώς να κυβερνά τον εαυτό του, τα αγαθά του και την κληρονομιά του, και ακολούθως θα επιτύχει στη διακυβέρνηση του κράτους. Αυτή η ανιούσα γραμμή χαρακτηρίζει τη διαπαιδαγώγηση του ηγεμόνα, η οποία αποτελεί ένα σημαντικό θέμα εκείνη την εποχή, όπως δείχνει το παράδειγμα του La Mothe Le Vayer: έγραψε για τον δελφίνο πρώτα μια πραγματεία για την ηθική, έπειτα ένα βιβλίο για τα οικονομικά και τέλος, μια πολιτική πραγματεία. Συνεπώς, η παιδαγωγική διαμόρφωση του ηγεμόνα αναλαμβάνει να διασφαλίσει αυτήν τη συνέχεια προς τα πάνω. Από την άλλη, έχουμε επίσης μια συνέχεια προς τα κάτω, με την έννοια ότι, όταν ένα κράτος κυβερνάται καλά, ο αρχηγός της οικογένειας θα γνωρίζει πώς να φροντίσει την οικογένειά του, τα αγαθά του και την κληρονομιά του, γεγονός που σημαίνει ότι

τα άτομα, με τη σειρά τους, θα συμπεριφέρονται όπως θα όφειλαν. Αυτή η κατιούσα γραμμή, η οποία μεταδίδει στη λειτουργία της ατομικής συμπεριφοράς και στη λειτουργία της οικογένειας τις ίδιες αρχές με την καλή διακυβέρνηση του κράτους, αρχίζει εκείνη ακριβώς τη στιγμή να αποκαλείται *αστυνομία*. Η παιδαγωγική συγκρότηση του ηγεμόνα διασφαλίζει την ανιούσα συνέχεια των μορφών διακυβέρνησης, η αστυνομία την κατιούσα συνέχεια. Ο κεντρικός όρος αυτής της συνέχειας είναι η διακυβέρνηση της οικογένειας, η οποία ονομάζεται *οικονομία*.

Όπως γίνεται φανερό σε αυτήν τη βιβλιογραφία, η τέχνη της διακυβέρνησης ουσιαστικά ενδιαφέρεται να απαντήσει στο ερώτημα: πώς εισάγεται η οικονομία – δηλαδή ο ορθός τρόπος διαχείρισης των ατόμων, των αγαθών και του πλούτου μέσα στην οικογένεια (κάτι που ένας καλός πατέρας αναμένεται να κάνει σε σχέση με τη σύζυγο, τα παιδιά και τους υπηρέτες του), αλλά και επίτευξης της οικογενειακής ευημερίας– δηλαδή πώς εισάγεται αυτή η σχολαστική προσοχή του πατέρα προς την οικογένειά του στη διαχείριση του κράτους;

Νομίζω ότι αυτό είναι το ουσιαστικό ζήτημα στη συγκρότηση της τέχνης της διακυβέρνησης: η εισαγωγή της οικονομίας στην πολιτική πρακτική. Και αν αυτό είναι το ζήτημα στον 16ο αιώνα, το ίδιο ισχύει και στον 18ο. Στο άρθρο του Ρουσσώ για την πολιτική οικονομία στην *Εγκυκλοπαίδεια*,¹¹ το πρόβλημα εξακολουθεί να

11. Το κείμενο είναι το *Discours sur l'æconomie politique*

τίθεται με τους ίδιους όρους. Αυτό που λέει εδώ, σε γενικές γραμμές, είναι ότι η λέξη «οικονομία» μπορεί να χρησιμοποιηθεί σωστά μόνο για να δηλώσει τη χρηστή διακυβέρνηση της οικογένειας για την κοινή ευημερία όλων, ότι αυτή είναι η πραγματική της αρχική χρήση· το πρόβλημα είναι, γράφει ο Ρουσσώ, πώς θα εισαχθεί, τηρουμένων των αναλογιών, και με' όλες τις ασυνέχειες που θα παρατηρήσουμε παρακάτω, στη γενική λειτουργία του κράτους. Η διακυβέρνηση ενός κράτους, συνεπώς, θα σημαίνει την εφαρμογή της οικονομίας, τη συγκρότηση μιας οικονομίας στο επίπεδο ολόκληρου του κράτους, πράγμα που σημαίνει την άσκηση, απέναντι στους κατοίκους του, απέναντι στον πλούτο και τη συμπεριφορά καθενός και όλων, μιας μορφής επιτήρησης και ελέγχου τόσο επιμελούς όσο αυτή του αρχηγού της οικογένειας στο νοικοκυριό και τα αγαθά του.

Μια φράση, που ήταν πολύ σημαντική κατά τον 18ο αιώνα, αποδίδει πολύ καλά το γεγονός αυτό: ο Κενάι κάνει λόγο για την καλή διακυβέρνηση ως «οικονομική διακυβέρνηση». Αυτή η τελευταία έννοια καταλήγει ταυτολογική, δεδομένου ότι η τέχνη της διακυβέρνησης είναι ακριβώς η τέχνη άσκησης της εξουσίας με τη μορφή και σύμφωνα με το μοντέλο της οικονομίας. Αλλά ο

(1758) και δημοσιεύτηκε στην *Εγκυκλοπαίδεια* του Diderot (έργο που εκδόθηκε στο Παρίσι από το 1751 έως το 1772). Για την ελληνική μετάφραση, βλ. Jean-Jacques Rousseau, *Λόγος περί ποθτικής οικονομίας*, μτφρ. Κατερίνα Γεωργοπούλου, επιμ. Θανάσης Γκιούρας, πρόλ. Διονύσης Γράβαρης, Σαββάλας, Αθήνα 2004. [Σ.τ.Μ.]

λόγος για τον οποίο ο Κεναί μιλά για «οικονομική διακυβέρνηση» είναι ότι η λέξη «οικονομία», για λόγους που θα εξηγήσω αργότερα, βρίσκεται στη διαδικασία απόκτησης μιας σύγχρονης σημασίας· αυτήν τη στιγμή γίνεται φανερό ότι η ίδια η ουσία της διακυβέρνησης – δηλαδή της τέχνης άσκησης της εξουσίας με τη μορφή της οικονομίας– συνίσταται στο γεγονός ότι έχει ως βασικό της στόχο αυτό που σήμερα έχουμε συνηθίσει να αποκαλούμε «οικονομία».

Η λέξη «οικονομία», η οποία κατά τον 16ο αιώνα σήμαινε μια μορφή διακυβέρνησης, τον 18ο αιώνα καταλήγει να περιγράφει ένα επίπεδο πραγματικότητας, ένα πεδίο παρέμβασης, μέσα από μια σειρά σύνθετων διαδικασιών, τις οποίες θεωρώ απολύτως θεμελιακές για την ιστορία μας.

Το δεύτερο σημείο από το βιβλίο του Guillaume de La Perrière το οποίο θα ήθελα να εξετάσω συνίσταται στην ακόλουθη δήλωση: «Η διακυβέρνηση είναι η ορθή διευθέτηση των πραγμάτων, διατεταγμένων έτσι ώστε να οδηγούν σε έναν κατάλληλο σκοπό».

Θα ήθελα να συνδέσω αυτήν τη φράση με μια άλλη σειρά παρατηρήσεων. Η διακυβέρνηση είναι η ορθή διευθέτηση των πραγμάτων. Θα ήθελα να κάνω μια παύση στη λέξη «πράγματα»· αν αναλογιστούμε τι χαρακτηρίζει το σύνολο των αντικειμένων της εξουσίας του ηγεμόνα στον Μακιαβέλι, θα δούμε ότι, για τον τελευταίο, το αντικείμενο και, υπό μια έννοια, ο στόχος της εξουσίας είναι δύο πράγματα: από τη μια η επικράτεια και

από την άλλη οι κάτοικοί της. Από αυτήν την άποψη, ο Μακιαβέλι απλώς πρόσθεσε στους συγκεκριμένους σκοπούς του μια δικαιοκτική αρχή, η οποία, από τον Μεσαίωνα έως τον 16ο αιώνα, όριζε την κυριαρχία στο δημόσιο δίκαιο: η κυριαρχία δεν ασκείται σε υποκείμενα αλλά πρωτίστως σε μια επικράτεια και, κατά συνέπεια, στα υποκείμενα που κατοικούν σε αυτήν. Με αυτήν την έννοια, μπορούμε να πούμε ότι η επικράτεια είναι το θεμελιώδες στοιχείο τόσο στη μακιαβελική ηγεμονία όσο και στη δικαιοκτική κυριαρχικότητα, όπως ορίζεται από τους θεωρητικούς και τους φιλοσόφους του δικαίου. Είναι αρκετά προφανές ότι αυτές οι επικράτειες μπορεί να είναι γόνιμες ή όχι, ο πληθυσμός πυκνός ή αραιός, οι κάτοικοι πλούσιοι ή φτωχοί, δραστήριοι ή τεμπέλνδες, αλλά όλα αυτά τα στοιχεία είναι απλές μεταβλητές σε σύγκριση με την ίδια την επικράτεια, η οποία είναι το καθαυτό θεμέλιο της ηγεμονίας και της κυριαρχίας. Αντιθέτως, στο κείμενο του La Perrière θα παρατηρήσετε ότι ο ορισμός της διακυβέρνησης σε καμία περίπτωση δεν αναφέρεται στην επικράτεια. Κυβερνά κανείς πράγματα. Αλλά τι σημαίνει αυτό; Δεν νομίζω ότι πρόκειται για μια αντιδιαστολή μεταξύ πραγμάτων και ανθρώπων· πρόκειται μάλλον για την κατάδειξη του γεγονότος ότι η διακυβέρνηση δεν αφορά την επικράτεια, αλλά, πολύ περισσότερο, ένα είδος συμπλέγματος που συντίθεται από ανθρώπους και πράγματα. Τα πράγματα που, με αυτήν την έννοια, αφορούν τη διακυβέρνηση είναι στην ουσία άνθρωποι, αλλά άνθρωποι μέσα στις

σχέσεις τους, τους δεσμούς τους, την αλληλοεπικάλυψή τους με άλλα πράγματα, όπως ο πλούτος, οι πηγές, τα μέσα συντήρησης, η επικράτεια με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, το κλίμα, η άρδευση, η γονιμότητα κτλ.· άνθρωποι στη σχέση τους με άλλου είδους πράγματα, τα έθιμα, τις συνήθειες, τους τρόπους συμπεριφοράς και σκέψης κτλ.· τέλος, άνθρωποι στη σχέση τους με άλλου είδους πράγματα, ατυχήματα και κακοτυχίες, όπως ο λιμός, η επιδημία, ο θάνατος κτλ. Κατά την άποψή μου, το γεγονός ότι η διακυβέρνηση αφορά πράγματα που κατανοούνται με αυτόν τον τρόπο, με αυτήν την αλληλοεπικάλυψη ανθρώπων και πραγμάτων, επιβεβαιώνεται εύκολα από τη μεταφορά που αναπόφευκτα χρησιμοποιείται σε αυτές τις πραγματείες περί διακυβέρνησης, δηλαδή τη μεταφορά του πλοίου. Τι σημαίνει η διακυβέρνηση ενός πλοίου; Σημαίνει την ανάληψη του ελέγχου σε σχέση τόσο με τους ναύτες όσο επίσης και με το πλοίο και το φορτίο του· η φροντίδα ενός σκάφους σημαίνει, επιπλέον, τον συνυπολογισμό των ανέμων, των σκοπέλων και των καταιγίδων. Συνίσταται σε αυτήν τη δραστηριότητα που εγκαθιδρύει μια σχέση μεταξύ των διαφόρων στοιχείων του – των ναυτών και του πλοίου, που πρέπει να τύχουν της απαραίτητης φροντίδας, του φορτίου, που πρέπει να παραδοθεί με ασφάλεια στο λιμάνι, καθώς και όλων εκείνων των ενδεχομένων, όπως οι άνεμοι, οι σκόπελοι, οι καταιγίδες και ούτω καθεξής· αυτό είναι που χαρακτηρίζει τη διακυβέρνηση ενός πλοίου. Το ίδιο ισχύει για τη διακυβέρνηση

ενός νοικοκυριού. Η διακυβέρνηση ενός νοικοκυριού, μιας οικογένειας, δεν σημαίνει ουσιαστικά τη διασφάλιση της οικογενειακής ιδιοκτησίας· αυτό που την αφορά είναι τα άτομα που συνθέτουν την οικογένεια, τον πλούτο και την ευημερία της. Σημαίνει τον συνυπολογισμό όλων των πιθανών γεγονότων που μπορούν να παρεμβληθούν, όπως οι γεννήσεις και οι θάνατοι, και όλων των πραγμάτων που μπορούν να συμβούν, όπως οι πιθανές συμμαχίες με άλλες οικογένειες· είναι αυτή η γενική μορφή διαχείρισης που χαρακτηρίζει τη διακυβέρνηση· συγκριτικά, το ζήτημα της εγγείου ιδιοκτησίας της οικογένειας και το ζήτημα της απόκτησης της κυριαρχίας πάνω σε μια επικράτεια, για τον ηγεμόνα, είναι μόνο σχετικώς δευτερεύοντα ζητήματα. Ό,τι ουσιαστικά μετρά είναι αυτό το σύμπλεγμα ανθρώπων και πραγμάτων· η περιουσία και η επικράτεια είναι απλώς μία από τις μεταβλητές του.

Αυτό το θέμα της διακυβέρνησης των πραγμάτων, όπως το βρίσκουμε στον La Perrière, μπορεί να συναντηθεί επίσης τον 17ο και τον 18ο αιώνα. Ο Φρειδερίκος ο Μέγας αφιερώνει κάποιες αξιόλογες σελίδες σε αυτό, στον *Αντι-Μακιαβέλι* του.¹² Για παράδειγμα, μας προτρέπει να συγκρίνουμε την Ολλανδία με τη Ρωσία: η Ρωσία μπορεί να έχει τη μεγαλύτερη επικράτεια από κάθε ευρωπαϊκό κράτος, αλλά αποτελείται κυρίως από βάλτους, δάση και ερήμους, ενώ κατοικείται μόνο από

12. Φρειδερίκος ο Β΄ της Πρωσίας ή ο Μέγας (1712-1786), *Anti-Machiavel*, Χάγη 1740. [Σ.τ.Μ.]

εξαθλιωμένες ομάδες που στερούνται τελείως κάθε δραστηριότητα και βιομηχανία· αν εξετάσει κανείς την Ολλανδία, από την άλλη, με την πολύ μικρή της επικράτεια, αποτελούμενη πάλι κυρίως από βαλτότοπους, θα δει ότι, παρ' όλα αυτά, διαθέτει τέτοιο πληθυσμό, τέτοιο πλούτο, τέτοια εμπορική δραστηριότητα και τέτοιο στόλο που είναι ικανά να την καταστήσουν ένα σημαντικό ευρωπαϊκό κράτος, κάτι που η Ρωσία μόλις αρχίζει να γίνεται.

Η διακυβέρνηση, λοιπόν, σημαίνει διακυβέρνηση πραγμάτων. Ας σκεφτούμε για μία ακόμη φορά τη φράση που παρέθεσα προηγουμένως, όπου ο La Perrière λέει: «η διακυβέρνηση είναι η ορθή διεύθυνση των πραγμάτων, διατεταγμένων έτσι ώστε να οδηγούν σε έναν κατάλληλο σκοπό». Η διακυβέρνηση, λοιπόν, έχει μια δική της τελικότητα και, υπό αυτήν την έννοια πάλι, νομίζω ότι μπορεί να διαχωριστεί ξεκάθαρα από την κυριαρχία. Δεν εννοώ φυσικά ότι η κυριαρχία παρουσιάζεται στα φιλοσοφικά και νομικά κείμενα ως ένα καθαρό και απλό δικαίωμα· κανένας νομικός ή, ακόμη περισσότερο, θεολόγος δεν έχει πει ποτέ ότι ο νόμιμος κυρίαρχος έχει ξεκάθαρα τη δικαιοδοσία να ασκεί την εξουσία του ανεξάρτητα από τους σκοπούς της. Ο κυρίαρχος πρέπει, αν θέλει να είναι καλός κυρίαρχος, να έχει πάντα ως σκοπό του «την κοινή ευημερία και τη σωτηρία όλων». Πάρτε για παράδειγμα έναν συγγραφέα του ύστερου 17ου αιώνα. Λέει ο Pufendorf:¹³ «Η κυριαρχία

13. Samuel von Pufendorf (1632-1694). Γερμανός νομικός,

εξουσία ανατίθεται σε αυτούς [τους κυρίαρχους] μόνο για να τους επιτραπεί να τη χρησιμοποιούν για την επίτευξη ή τη διατήρηση αυτού που έχει δημόσια χρησιμότητα». Ο κυρίαρχος δεν θα έπρεπε να ενδιαφέρεται για τίποτα επωφελές για τον ίδιο, εκτός αν είναι εξίσου επωφελές και για το κράτος. Σε τι συνίσταται αυτό το κοινό καλό ή η γενική σωτηρία, για την οποία οι νομικοί μιλούσαν να είναι ο σκοπός της κυριαρχίας; Αν εξετάσουμε προσεκτικά το πραγματικό περιεχόμενο που δίνουν σε αυτό οι νομικοί και οι θεολόγοι, θα δούμε ότι «το κοινό καλό» αναφέρεται σε μια κατάσταση πραγμάτων όπου όλα ανεξαιρέτως τα υποκείμενα υπακούουν στους νόμους, διεκπεραιώνουν τα καθήκοντα που αναμένονται από αυτούς, εξασκούν την τέχνη που τους έχει ανατεθεί και σέβονται την κατεστημένη τάξη πραγμάτων, στον βαθμό που αυτή η τάξη πραγμάτων συμμορφώνεται με τους νόμους που επιβάλλονται από τον Θεό στη φύση και τους ανθρώπους: με άλλα λόγια, «το κοινό καλό» σημαίνει στην ουσία υπακοή στον νόμο, είτε αυτόν του εγκόσμιου κυρίαρχου είτε αυτόν του Θεού, του απόλυτου κυρίαρχου. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που χαρακτηρίζει τον σκοπό της κυριαρχίας, αυτό το κοινό και γενικό καλό, δεν είναι, εν ολίγοις, τίποτε άλλο πέρα από την υποταγή στην κυριαρχία. Αυτό σημαίνει ότι ο σκοπός

πολιτικός φιλόσοφος, οικονομολόγος, πολιτειολόγος και ιστορικός. Το έργο στο οποίο γίνεται αναφορά εδώ είναι το *De officio hominis et civis juxta legem naturalem* (αγγλική μετάφραση: *On the duty of man and citizen according to natural law*, Cambridge 1991). [Σ.τ.Μ.]

της κυριαρχίας είναι κυκλικός: ο σκοπός της κυριαρχίας είναι η άσκηση της κυριαρχίας. Το καλό είναι η υπακοή στον νόμο, επομένως το καλό για την κυριαρχία είναι να την υπακούουν οι άνθρωποι. Πρόκειται για μια ουσιαστική κυκλικότητα που, όποια και αν είναι η θεωρητική της δομή, η ηθική της δικαιολόγηση ή οι πρακτικές της συνέπειες, πλησιάζει πολύ αυτό που είπε ο Μακιαβέλι, όταν δήλωσε ότι ο πρωταρχικός σκοπός του ηγεμόνα ήταν να διατηρήσει την ηγεμονία του. Επιστρέφουμε πάντα σε αυτήν την αυτοαναφορική κυκλικότητα της κυριαρχίας ή της ηγεμονίας.

Τώρα, με τον νέο ορισμό που έδωσε ο La Perrière, με την απόπειρά του να ορίσει τη διακυβέρνηση, πιστεύω ότι μπορούμε να διακρίνουμε την ανάδυση ενός νέου είδους τελικότητας. Η διακυβέρνηση ορίζεται ως ένας ορθός τρόπος διεύθυνσης των πραγμάτων, έτσι ώστε αυτά να οδηγούν όχι στη μορφή του κοινού καλού, όπως θα υποστήριζαν τα κείμενα των νομικών, αλλά σε έναν σκοπό που είναι «βολικός» για όλα τα πράγματα που πρέπει να κυβερνηθούν. Αυτό συνεπάγεται μια πληθώρα ειδικών στόχων: για παράδειγμα, η διακυβέρνηση θα πρέπει να διασφαλίσει ότι παράγεται η μεγαλύτερη δυνατή ποσότητα πλούτου, ότι οι άνθρωποι διαθέτουν επαρκή μέσα συντήρησης, ότι ο πληθυσμός δύναται να πολλαπλασιαστεί κτλ. Υπάρχει, λοιπόν, μια ολοκληρωμένη σειρά από ειδικές τελικότητες, οι οποίες γίνονται ο σκοπός της διακυβέρνησης καθεαυτήν. Για την επίτευξη αυτών των ποικίλων τελικοτήτων, τα πράγματα πρέπει

να διευθετούνται – αυτός ο όρος, *διευθετώ*, είναι σημαντικός, διότι το όργανο που επέτρεψε στην κυριαρχία να επιτύχει τον σκοπό της, δηλαδή η υποταγή στους νόμους, ήταν ο ίδιος ο νόμος· ο νόμος και η κυριαρχία ήταν στοιχεία απολύτως αδιαχώριστα. Από την άλλη, η διακυβέρνηση αφορά όχι την επιβολή του νόμου στους ανθρώπους, αλλά τη διεύθυνση των πραγμάτων: δηλαδή την εφαρμογή τακτικών παρά νόμων, ακόμη και τη χρήση των ίδιων των νόμων ως τακτικών – τη διάταξη των πραγμάτων με τέτοιο τρόπο ώστε, μέσα από μια ορισμένη σειρά μέσων, να μπορούν να επιτευχθούν οι τάδε στόχοι.

Πιστεύω ότι εδώ βρισκόμαστε σε ένα σημαντικό σημείο καμπής: ενώ ο σκοπός της κυριαρχίας βρίσκεται εντός της ίδιας της κυριαρχίας και διαθέτει τα δικά του εγγενή εργαλεία στη μορφή των νόμων του, η τελικότητα της διακυβέρνησης εδράζεται στα πράγματα που διαχειρίζεται και στην επιδίωξη της τελειοποίησης και εντατικοποίησης των διαδικασιών που κατευθύνει· και τα εργαλεία της διακυβέρνησης, αντί να είναι οι νόμοι, γίνονται τώρα ένα φάσμα πολύμορφων τακτικών. Μέσα στην προοπτική της διακυβέρνησης, ο νόμος δεν είναι το σημαντικό στοιχείο: πρόκειται για ένα θέμα που απασχόλησε συχνά τον 17ο αιώνα και δηλώνεται ρητά στα κείμενα των φυσιοκρατών¹⁴ του 18ου αιώνα, τα οποία

14. Φυσιοκρατία: ενδεχομένως η πρώτη ολοκληρωμένη οικονομική θεωρία, που αναπτύχθηκε στη Γαλλία τον 18ο αιώνα, η οποία πρόσβευε ότι η ευημερία των εθνών πηγάζει αποκλειστικά από την αξία της αγροτικής οικονομίας και ανάπτυξης και

εξηγούν ότι οι σκοποί της διακυβέρνησης δεν μπορούν να επιτευχθούν μέσω του νόμου.

Τέλος, μια τέταρτη παρατήρηση, πάλι σε σχέση με αυτό το κείμενο του La Perrière: λέει ότι ο καλός κυβερνήτης πρέπει να έχει υπομονή, σοφία και επιμέλεια. Τι εννοεί με τον όρο «υπομονή»; Για να τον εξηγήσει, δίνει το παράδειγμα της βασίλισσας των μελισσών, της αγριομέλισσας, η οποία, λέει ο La Perrière, κυβερνά το σμήνος των μελισσών χωρίς να χρειάζεται κεντρί· μέσω αυτού του παραδείγματος, ο Θεός επιδίωξε να μας δείξει, με έναν μυστηριώδη τρόπο, ότι ο καλός κυβερνήτης δεν χρειάζεται να έχει κεντρί – δηλαδή ένα θανάσιμο όπλο, ένα σπαθί– για να ασκήσει την εξουσία του· πρέπει να έχει υπομονή παρά οργή, και δεν είναι το δικαίωμα να σκοτώνει, να επιβάλλει την ισχύ, αυτό που διαμορφώνει την ουσία της μορφής του κυβερνήτη. Και ποιο θετικό περιεχόμενο συνοδεύει την έλλειψη κεντριού; Η σοφία και η επιμέλεια. Η σοφία κατανοείται όχι πλέον με την παραδοσιακή έννοια, ως η γνώση του θεϊκού και ανθρώπινου νόμου, της δικαιοσύνης και της ισότητας, αλλά, αντιθέτως, ως η

πως τα αγροτικά προϊόντα θα πρέπει να τιμώνται ακριβά. Για τους φυσιοκράτες, το εμπόριο είναι μη παραγωγική διαδικασία και δεν συντελεί, όπως αντίθετα η γεωργία και οι εξορυκτικές εργασίες, στην προσφορά νέων αγαθών και την αποκομιδή νέων καρπών του εδάφους, αλλά αποτελεί μια απλή ανταλλαγή του ήδη υπάρχοντος πλούτου. Σημαντική συνεισφορά των φυσιοκρατών θεωρείται η έμφαση στην παραγωγική εργασία ως πηγή εθνικού πλούτου, σε αντίθεση με τους μερκαντιστές, οι οποίοι εστίαζαν στη συσσώρευση χρυσού και στο ισοζύγιο του εμπορίου. [Σ.τ.Μ.]

γνώση των πραγμάτων, των στόχων που μπορούν και θα έπρεπε να επιτευχθούν, και ως η αναγκαία διευθέτηση των πραγμάτων, η οποία επιτρέπει να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι· αυτή η γνώση οφείλει να συγκροτεί τη σοφία του κυρίαρχου. Όσο για την επιμέλεια, πρόκειται για την αρχή ότι ο κυβερνήτης θα έπρεπε να κυβερνά μόνο με έναν τέτοιον τρόπο, ώστε η σκέψη και η δράση του να βρίσκονται στην υπηρεσία αυτών που κυβερνώνται. Και εδώ, για ακόμη μια φορά, ο La Perrière αναφέρει το παράδειγμα του αρχηγού της οικογένειας που σηκώνεται πρώτος το πρωί και πηγαίνει στο κρεβάτι τελευταίος, που ενδιαφέρεται για όλες τις υποθέσεις του νοικοκυριού, διότι θεωρεί ότι βρίσκεται στην υπηρεσία του. Μπορούμε να δούμε κατευθείαν πόσο πολύ διαφέρει αυτός ο χαρακτήριζομός της διακυβέρνησης από την ιδέα του ηγεμόνα, όπως βρίσκεται ή αποδίδεται στον Μακιαβέλι. Βέβαια, αυτή η σύλληψη της διακυβέρνησης, παρά τη μεγάλη της καινοτομία, είναι ακόμη πολύ ακατέργαστη εδώ.

Αυτή η σχηματική παρουσίαση της έννοιας και της θεωρίας της τέχνης της διακυβέρνησης δεν παρέμεινε ένα καθαρά αφηρημένο ζήτημα στον 16ο αιώνα και δεν απασχόλησε μόνο τους πολιτικούς στοχαστές. Νομίζω πως μπορούμε να αναγνωρίσουμε τις συνδέσεις του με την πολιτική πραγματικότητα. Η θεωρία για την τέχνη της διακυβέρνησης συνδέθηκε, από τον 16ο αιώνα, με την όλη ανάπτυξη του διοικητικού μηχανισμού των μοναρχικών επικρατειών, την ανάδυση μηχανισμών διακυβέρνησης· συνδέθηκε, επίσης, με μια σειρά αναλύσεων και μορ-

φών γνώσης που ξεκίνησαν να αναπτύσσονται στα τέλη του 16ου αιώνα και απέκτησαν σημασία κατά τη διάρκεια του 17ου, και που ουσιαστικά αφορούσαν τη γνώση του κράτους, σε όλα τα διαφορετικά του στοιχεία, τις διαστάσεις του και τους παράγοντες εξουσίας, ζητήματα που ονομάστηκαν ακριβώς «στατιστική», δηλαδή η επιστήμη του κράτους [statum στα λατινικά]: τέλος, ως μια τρίτη συνισταμένη των συνδέσεων αυτών, δεν νομίζω ότι αδυνατεί κανείς να συσχετίσει αυτήν την αναζήτηση για μια τέχνη της διακυβέρνησης με τον μερκαντιλισμό και την επιστήμη της αστυνομίας των καμεραλιστών.¹⁵

Για να το θέσω πολύ σχηματικά, στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα, η τέχνη της διακυβέρνησης βρίσκει την πρώτη μορφή αποκρυστάλλωσής της, καθώς οργανώνεται γύρω από την έννοια της λογικής του κράτους, η οποία συλλαμβάνεται όχι με την αρνητική και υποτιμητική έννοια που της δίνουμε σήμερα (ως αυτό που περιορίζεται στις αρχές του νόμου, της

15. Μερκαντιλισμός (εμποριοκρατία): οικονομική θεωρία που επικράτησε στη δυτική Ευρώπη από τον 16ο έως το 18ο αιώνα, η οποία προωθούσε την κρατική ρύθμιση της εθνικής οικονομίας, με σκοπό την αύξηση της δύναμης του κράτους σε βάρος των αντίπαλων κρατών. Στηρίζεται σε μια εθνική οικονομική πολιτική, η οποία στοχεύει στην αύξηση των χρηματικών αποθεμάτων μέσα από ένα ισοζύγιο στο εμπόριο, ειδικά των έτοιμων προϊόντων. Καμεραλισμός: η κυρίαρχη οικονομική θεωρία στη Γερμανία του 18ου αιώνα, η οποία προωθούσε, ως ακραία μορφή του μερκαντιλισμού, την υποταγή όλων των πεδίων της οικονομίας και της πολιτικής στο κράτος και τη γραφειοκρατία του. [Σ.τ.Μ.]

ισότητας και της ανθρωπότητας στο πλαίσιο των αποκλειστικών συμφερόντων του κράτους), αλλά με την πλήρη και θετική της έννοια: το κράτος κυβερνάται σύμφωνα με ορθολογικές αρχές που είναι εγγενείς σε αυτό και που δεν μπορούν να συναχθούν αποκλειστικά από τους φυσικούς ή θεϊκούς νόμους ή τις αρχές της σοφίας και της φρόνησης: το κράτος, όπως και η φύση, έχει τη δική του ιδιαίτερη μορφή ορθολογικότητας, όμως διαφορετικού είδους. Αντιστρόφως, η τέχνη της διακυβέρνησης, αντί να προσπαθεί να θεμελιωθεί σε υπερβατολογικούς κανόνες, ένα κοσμολογικό μοντέλο ή ένα φιλοσοφικό-θιικό ιδεώδες, πρέπει να βρει τις αρχές της ορθολογικότητάς της σε αυτό που συνιστά την ιδιόζουσα πραγματικότητα του κράτους. Στις επόμενες διαλέξεις μου θα εξετάσω τα στοιχεία αυτής της πρώτης μορφής της κρατικής ορθολογικότητας. Αλλά εδώ μπορούμε να πούμε ότι, ακριβώς μέχρι τον πρώιμο 18ο αιώνα, αυτή η μορφή «λογικής του κράτους» λειτούργησε, κατά κάποιον τρόπο, ως εμπόδιο στην ανάπτυξη της τέχνης της διακυβέρνησης.

Αυτό ισχύει για μια σειρά λόγων. Κατά πρώτον, υπάρχουν αυστηρά ιστορικοί λόγοι, η σειρά των μεγάλων κρίσεων του 17ου αιώνα: πρώτα ο Τριακονταετής Πόλεμος,¹⁶ με την καταστροφή και την ερήμωση που επέφερε: έπειτα, στα μέσα του αιώνα, οι αγροτικές και αστικές εξεγέρσεις: και τέλος, η οικονομική κρίση, η

16. Ο Τριακονταετής Πόλεμος (1618-1648) έλαβε χώρα κυρίως στα εδάφη της σημερινής Γερμανίας. [Σ.τ.Μ.]

κρίση εσόδων που επηρέασε όλες τις δυτικές μοναρχίες στα τέλη του αιώνα. Η τέχνη της διακυβέρνησης μπορούσε μόνο να διαδοθεί και να αναπτυχθεί με ήπιο τρόπο σε μια εποχή επέκτασης, ελεύθερη από τις μεγάλες στρατιωτικές, πολιτικές και οικονομικές εντάσεις που επηρέασαν τον 17ο αιώνα από την αρχή έως το τέλος του. Σημαντικές όπως και απλές ιστορικές αιτίες εμπόδισαν, λοιπόν, τη διάδοση της τέχνης της διακυβέρνησης. Νομίζω, επίσης, ότι η θεωρία που διατυπώθηκε κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα παρακωλύθηκε κατά τον 17ο από μια σειρά άλλων παραγόντων, τους οποίους θα μπορούσα να ονομάσω, για να χρησιμοποιήσω εκφράσεις που δεν με βρίσκουν σύμφωνο, νοητικές και θεσμικές δομές. Η προτεραιότητα του προβλήματος της άσκησης της κυριαρχίας, τόσο ως θεωρητικού ζητήματος όσο και ως αρχής της πολιτικής οργάνωσης, ήταν εδώ ο βασικός παράγοντας, για όσο διάστημα η κυριαρχία παρέμενε το κεντρικό ζήτημα. Για όσο διάστημα οι θεσμοί της κυριαρχίας ήταν οι βασικοί πολιτικοί θεσμοί και η άσκηση της εξουσίας νοούνταν ως άσκηση κυριαρχίας, η τέχνη της διακυβέρνησης δεν μπορούσε να αναπτυχθεί με έναν συγκεκριμένο και αυτόνομο τρόπο.

Νομίζω ότι ο мерκαντισμός αποτελεί ένα καλό παράδειγμα αυτής της κατάστασης. Ο мерκαντισμός μπορεί να περιγραφεί ως οι πρώτες εγκεκριμένες προσπάθειες να εφαρμοστεί αυτή η τέχνη της διακυβέρνησης στο επίπεδο των πολιτικών πρακτικών και της γνώσης του κράτους· υπό αυτήν την έννοια, μπορεί κανείς πραγ-

ματικά να πει ότι ο мерκαντισμός αντιπροσωπεύει ένα πρώτο ορόσημο ορθολογικότητας σε αυτήν την τέχνη της διακυβέρνησης, την οποία το κείμενο του La Perrière είχε ορίσει με όρους περισσότερο ηθικής παρά πραγματικότητας. Ο мерκαντισμός είναι η πρώτη ορθολογικοποίηση της άσκησης της εξουσίας ως πρακτικής της διακυβέρνησης· για πρώτη φορά με τον мерκαντισμό βλέπουμε την ανάπτυξη μιας *savoir*¹⁷ του κράτους, η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μια τακτική της διακυβέρνησης. Όλα αυτά μπορεί να αληθεύουν, αλλά ο мерκαντισμός ανακρίστηκε και ανακόπηκε, πιστεύω, ακριβώς από το γεγονός ότι θεώρησε την ισχύ του κυρίαρχου ως αντικειμενικό του στόχο· αναζήτησε έναν τρόπο όχι τόσο να αυξήσει τον πλούτο της χώρας, αλλά να επιτρέψει στον άρχοντα να συσσωρεύσει πλούτο, να χτίσει το θησαυροφυλάκιό του και να δημιουργήσει τον στρατό με τον οποίο θα μπορούσε να υλοποιήσει τις πολιτικές του. Και τα όργανα του мерκαντισμού ήταν οι νόμοι, τα διατάγματα, οι κανονισμοί: δηλαδή τα παραδοσιακά όπλα της κυριαρχίας. Ο στόχος ήταν η ισχύς του κυρίαρχου, τα εργαλεία ήταν αυτά της κυριαρχίας: ο мерκαντισμός επιχειρήσε να επανεγγράψει τις δυνατότητες που δημιουργήθηκαν από μια συνειδητή σύλληψη της τέχνης της διακυβέρνησης σε μια νοητική και θεσμική δομή, αυτήν της κυριαρχίας, η οποία, από την ίδια της τη φύση, τις κατέπνιξε.

Έτσι, κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα μέχρι την

17. Γνώση. Γαλλικά και έμφαση στο πρωτότυπο. [Σ.τ.Μ.]

εξάλειψη των μοτίβων του μερκαντισμού στις αρχές του 18ου, η τέχνη της διακυβέρνησης παρέμεινε, υπό μια έννοια, ακινητοποιημένη. Ήταν παγιωμένη μέσα στο υπερβολικά αχανές, αφηρημένο, άκαμπο πλαίσιο του προβλήματος και του θεσμού της κυριαρχίας. Αυτή η τέχνη της διακυβέρνησης προσπάθησε, ούτως ειπείν, να συμφιλιωθεί με τη θεωρία της κυριαρχίας, επιχειρώντας να συναγάγει τις θεμελιώδεις αρχές μιας τέχνης της διακυβέρνησης από μια ανανεωμένη εκδοχή της θεωρίας της κυριαρχίας – και εδώ είναι το σημείο όπου αυτοί οι νομικοί του 17ου αιώνα έρχονται στο προσκήνιο, οι οποίοι και μορφοποιούν ή τελετουργικοποιούν τη θεωρία του συμβολαίου. Η θεωρία του συμβολαίου επιτρέπει στην καταστατική σύμβαση, δηλαδή την αμοιβαία δέσμευση μεταξύ του άρχοντα και των υπηκόων, να λειτουργεί ως μια θεωρητική μήτρα για τη συναγωγή των γενικών αρχών μιας τέχνης της διακυβέρνησης. Ωστόσο, ενώ η θεωρία του συμβολαίου, με τον αναστοχασμό της πάνω στη σχέση μεταξύ άρχοντα και υπηκόων, έπαιξε έναν πολύ σημαντικό ρόλο στις θεωρίες του δημοσίου δικαίου, στην πράξη, όπως αποδεικνύεται στην περίπτωση του Χομπς (έστω και αν αυτό που ο Χομπς επιδίωκε να ανακαλύψει ήταν οι θεμελιώδεις αρχές μιας τέχνης της διακυβέρνησης), παρέμεινε στο στάδιο της διαμόρφωσης των γενικών αρχών του δημοσίου δικαίου.

Αφενός υπήρχε αυτό το πλαίσιο της κυριαρχίας που ήταν πολύ μεγάλο, πολύ αφηρημένο και πολύ άκαμπο· αφετέρου η θεωρία της διακυβέρνησης υπέφερε από την

εξάρτησή της από ένα μοντέλο που ήταν πολύ αδύναμο, πολύ ασθενές και πολύ ανυπόστατο, αυτό της οικογένειας: μια οικονομία του πλουτισμού που βασιζόταν ακόμη σε ένα μοντέλο της οικογένειας ήταν απίθανο να μπορέσει να ανταποκριθεί επαρκώς στη σημασία των εδαφικών κτήσεις και των βασιλικών οικονομικών.

Πώς, λοιπόν, θα μπορούσε η τέχνη της διακυβέρνησης να υπερφαλαγγίσει αυτά τα εμπόδια; Εδώ, και πάλι μια σειρά γενικών διαδικασιών έπαιξαν τον ρόλο τους: η δημογραφική επέκταση του 18ου αιώνα, σε συνδυασμό με μια αυξανόμενη αφθονία κρημάτων, η οποία με τη σειρά της συνδεόταν με την επέκταση της αγροτικής παραγωγής, μέσα από μια σειρά κυκλικών διαδικασιών με την οποία οι ιστορικοί είναι εξοικειωμένοι. Αν αυτή είναι η γενική εικόνα, τότε μπορούμε να πούμε με μεγαλύτερη ακρίβεια ότι η τέχνη της διακυβέρνησης βρήκε νέες διεξόδους μέσα από την ανάδυση του προβλήματος του πληθυσμού· ή ας πούμε, μάλλον, ότι έλαβε χώρα μια λεπτή διαδικασία, την οποία πρέπει να προσπαθήσουμε να ανασυγκροτήσουμε στις λεπτομέρειές της, μέσα από την οποία η επιστήμη της διακυβέρνησης, η επαναπραγμάτευση του θέματος της οικονομίας σε ένα διαφορετικό επίπεδο από αυτό της οικογένειας, καθώς και το πρόβλημα του πληθυσμού είναι όλα αλληλοσυνδεόμενα.

Μέσα από την ανάπτυξη της επιστήμης της διακυβέρνησης, η έννοια της οικονομίας τέθηκε πάλι στο επίκεντρο αυτού του διαφορετικού επιπέδου της πραγματικό-

τητα, το οποίο σήμερα χαρακτηρίζουμε ως το «οικονομικό»· επίσης, μέσα από αυτήν την επιστήμη, κατέστη δυνατό να αναγνωριστούν προβλήματα που αφορούσαν ειδικά τον πληθυσμό· αλλά, επίσης, αντιστρόφως, μπορούμε να πούμε ότι, χάρη σε αυτήν την αντίληψη του συγκεκριμένου προβλήματος του πληθυσμού και χάρη στην απομόνωση αυτής της περιοχής της πραγματικότητας που αποκαλούμε οικονομία, μπόρεσε επιτέλους το πρόβλημα της διακυβέρνησης να γίνει αντικείμενο σκέψης, αναστοχασμού και υπολογισμού έξω από το νομικό πλαίσιο της κυριαρχίας. Και [μπορούμε να πούμε] ότι η «στατιστική», η οποία στη μερκαντιστική παράδοση έδρασε μονάχα εντός και προς όφελος μιας μοναρχικής διοίκησης που λειτουργούσε σύμφωνα με τη μορφή της κυριαρχίας, τώρα καθίσταται ο βασικός τεχνικός παράγοντας, ή ένας από τους βασικούς τεχνικούς παράγοντες, αυτής της νέας τεχνολογίας.

Με ποιον τρόπο το πρόβλημα του πληθυσμού κατέστησε δυνατό τον απεγκλωβισμό της τέχνης της διακυβέρνησης; Η προοπτική του πληθυσμού, η πραγματικότητα που αποδίδεται σε ιδιαίτερα φαινόμενα του πληθυσμού, καθιστούν δυνατή την τελική εξάλειψη του μοντέλου της οικογένειας και την επαναπραγμάτευση της έννοιας της οικονομίας. Ενώ η στατιστική είχε δράσει προηγουμένως μέσα στο διοικητικό πλαίσιο και, κατά συνέπεια, με τους όρους λειτουργίας της κυριαρχίας, τώρα σταδιακά αποκαλύπτει ότι ο πληθυσμός έχει τις δικές του κανονικότητες, τις δικές του τιμές θανάτων και ασθενειών, τους

δικούς του κύκλους σπάνης κτλ.· η στατιστική δείχνει, επίσης, ότι ο τομέας του πληθυσμού περιλαμβάνει μια σειρά εγγενών, συνολικών αποτελεσμάτων, φαινόμενα που δεν περιορίζονται σε αυτά της οικογένειας, όπως οι επιδημίες, τα ενδημικά επίπεδα θνησιμότητας, οι κλιμακούμενες σπειροειδείς κινήσεις της εργασίας και του πλούτου· τέλος, δείχνει ότι, μέσα από τις μετατοπίσεις του, τα έθιμά του, τις δραστηριότητές του κτλ., ο πληθυσμός έχει ιδιαίτερα οικονομικά αποτελέσματα: η στατιστική, καθιστώντας δυνατή την ποσοτικοποίηση αυτών των ιδιαίτερων φαινομένων του πληθυσμού, δείχνει επίσης ότι αυτή η ιδιαιτερότητα δεν μπορεί να περιοριστεί στη διάσταση της οικογένειας. Η τελευταία τώρα εξαφανίζεται ως το μοντέλο της διακυβέρνησης, εκτός από έναν ορισμένο αριθμό υπολειπόμενων θεμάτων θρησκευτικής ή ηθικής φύσης. Αυτό που, από την άλλη, αποκτά προεξάρχουσα σημασία είναι η οικογένεια θεωρούμενη ως ενδιάθετο στοιχείο του πληθυσμού και ως θεμελιώδες εργαλείο στη διακυβέρνησή του.

Με άλλα λόγια, πριν από την ανάδυση του πληθυσμού, ήταν αδύνατη η σύλληψη της τέχνης της διακυβέρνησης έξω από το μοντέλο της οικογένειας, με τους όρους μιας οικονομίας που συλλαμβάνεται ως διαχείριση της οικογένειας· από τη στιγμή που, από την άλλη, ο πληθυσμός εμφανίζεται ως απολύτως μη αναγώγιμος στην οικογένεια, η τελευταία αποκτά δευτερεύουσα σημασία σε σχέση με τον πληθυσμό, ως ενδιάθετο στοιχείο του πληθυσμού: δηλαδή όχι πια ένα μοντέλο αλλά ένα τμήμα. Παρ' όλα αυτά, πα-

ραμένει ένα προνομιακό τμήμα, διότι οποτεδήποτε χρειάζονται πληροφορίες σχετικά με τον πληθυσμό (σεξουαλική συμπεριφορά, δημογραφία, κατανάλωση κτλ.), αυτές πρέπει να αποκτιθούν μέσα από την οικογένεια. Αλλά η οικογένεια γίνεται μάλλον ένα εργαλείο παρά ένα μοντέλο: το προνομιακό εργαλείο για τη διακυβέρνηση του πληθυσμού και όχι το χιμαιρικό μοντέλο της καλής διακυβέρνησης. Αυτή η μετατόπιση από το επίπεδο του μοντέλου στο επίπεδο ενός εργαλείου είναι, νομίζω, απολύτως θεμελιώδης· από τα μέσα του 18ου αιώνα, η οικογένεια παρουσιάζεται σε αυτήν τη διάσταση της εργαλειοκότητας αναφορικά με τον πληθυσμό, με τον θεσμό των εκστρατειών για τη μείωση της θνησιμότητας και την προώθηση των γάμων, των εμβολιασμών κτλ. Έτσι, αυτό που επιτρέπει στο ζήτημα του πληθυσμού να ξεμπλοκάρει το πεδίο της τέχνης της διακυβέρνησης είναι η εξάλειψη της οικογένειας ως μοντέλου.

Κατά δεύτερον, ο πληθυσμός εμφανίζεται προπάντων ως ο ύψιστος σκοπός της διακυβέρνησης. Σε αντίθεση με την κυριαρχία, η διακυβέρνηση έχει ως σκοπό όχι την ίδια την πράξη της διακυβέρνησης, αλλά την ευημερία του πληθυσμού, τη βελτίωση της κατάστασής του, την αύξηση του πλούτου του, της μακροβιότητάς του, της υγείας του κτλ.· και τα ίδια τα μέσα που χρησιμοποιεί η διακυβέρνηση για να επιτύχει αυτούς τους σκοπούς είναι όλα, υπό μια έννοια, εμμενή στον πληθυσμό· η διακυβέρνηση επιδρά πάνω στον ίδιο τον πληθυσμό είτε άμεσα, μέσα από εκστρατείες μεγάλης κλίμακας, είτε έμμεσα, μέσα από τεχνικές που θα

καταστήσουν δυνατή, χωρίς την πλήρη επίγνωση των ανθρώπων, την αύξηση των ποσοστών γεννήσεων, την κατεύθυνση της ροής του πληθυσμού σε συγκεκριμένες περιοχές ή δραστηριότητες κτλ. Ο πληθυσμός τώρα εκπροσωπεί περισσότερο τον σκοπό της διακυβέρνησης παρά την εξουσία του κυρίαρχου· ο πληθυσμός είναι μεν υποκείμενο αναγκών και φιλοδοξιών, αλλά είναι επίσης αντικείμενο στα χέρια της διακυβέρνησης, έχει μεν επίγνωση, απέναντι στην κυβέρνηση, του τι χρειάζεται, αλλά έχει άγνοια των όσων συμβαίνουν σε αυτόν. Το συμφέρον στο επίπεδο της συνείδησης κάθε ατόμου που αποτελεί τμήμα του πληθυσμού και το συμφέρον που εξετάζεται ως το συμφέρον του πληθυσμού, ανεξάρτητα από τα πιθανά επιμέρους συμφέροντα και τις φιλοδοξίες των ατόμων που τον συνθέτουν, αποτελούν τον νέο στόχο και το θεμελιακό εργαλείο της διακυβέρνησης του πληθυσμού: η γέννηση μιας νέας τέχνης ή, σε κάθε περίπτωση, μιας σειράς εντελώς νέων τακτικών και τεχνικών.

Τέλος, ο πληθυσμός είναι το σημείο γύρω από το οποίο οργανώνεται αυτό που στα κείμενα του 16ου αιώνα αποκαλούνταν η υπομονή του κυρίαρχου, με την έννοια ότι ο πληθυσμός είναι το αντικείμενο που η διακυβέρνηση πρέπει να λάβει υπόψη σε όλες τις παρατηρήσεις και τις *savoirs* της, για να μπορεί να κυβερνήσει αποτελεσματικά με έναν ορθολογικό και συνειδητό τρόπο. Η συγκρότηση μιας *savoir* της διακυβέρνησης είναι απολύτως αδιαχώριστη από αυτήν της γνώσης

όλων των διαδικασιών που σχετίζονται με τον πληθυσμό, υπό την ευρεία του έννοια: δηλαδή αυτό που τώρα αποκαλούμε οικονομία. Στην προηγούμενη διάλεξή μου είπα ότι η συγκρότηση της πολιτικής οικονομίας εξαρτούνταν από την ανάπτυξη –μέσα από τα διάφορα στοιχεία του πλούτου– ενός νέου υποκειμένου: του πληθυσμού. Η νέα επιστήμη που ονομάστηκε «πολιτική οικονομία» αναδύεται μέσα από την αντίληψη νέων δικτύων που συγκροτούνται από συνεχείς και πολλαπλές σχέσεις μεταξύ του πληθυσμού, της επικράτειας και του πλούτου· αυτή η εξέλιξη συνοδεύεται από τη διαμόρφωση ενός τύπου παρέμβασης χαρακτηριστικού της διακυβέρνησης, δηλαδή της παρέμβασης στο πεδίο της οικονομίας και του πληθυσμού. Με άλλα λόγια, η μετάβαση, που λαμβάνει χώρα τον 18ο αιώνα, από μια τέχνη της διακυβέρνησης σε μια πολιτική επιστήμη, από ένα καθεστώς που δεσπόζεται από δομές κυριαρχίας σε ένα που καθορίζεται από τεχνικές διακυβέρνησης, στρέφεται στο ζήτημα του πληθυσμού και συνεπώς, επίσης, στη γέννηση της πολιτικής οικονομίας.

Αυτό δεν σημαίνει ότι η κυριαρχία σταματά να παίζει ρόλο, από τη στιγμή που η τέχνη της διακυβέρνησης αρχίζει να γίνεται μια πολιτική επιστήμη· θα έλεγα ότι, αντιθέτως, το πρόβλημα της κυριαρχίας δεν τέθηκε ποτέ με μεγαλύτερη ένταση από ό,τι σε εκείνο το διάστημα, επειδή δεν αποτελούσε πλέον, όπως συνέβαινε τον 16ο και τον 17ο αιώνα, μια προσπάθεια να συναχθεί μια τέχνη της διακυβέρνησης από μια θεωρία της κυριαρχίας,

αλλά, αντιθέτως, δεδομένου ότι μια τέτοια τέχνη υπήρχε πλέον και διαδιδόταν, αποτελούσε μια προσπάθεια να δει ποια δικαιοκτική και θεσμική μορφή, ποιο θεμέλιο στον νόμο θα μπορούσε να δοθεί στην κυριαρχία που χαρακτηρίζει ένα κράτος. Αρκεί να διαβάσουμε με χρονολογική σειρά δύο κείμενα του Ρουσσώ. Στο άρθρο του για την πολιτική οικονομία στην *Εγκυκλοπαίδεια*, μπορούμε να δούμε τον τρόπο με τον οποίο ο Ρουσσώ θέτει το πρόβλημα της τέχνης της διακυβέρνησης, σημειώνοντας (και το κείμενο είναι πολύ χαρακτηριστικό από αυτήν την άποψη) ότι η λέξη «οικονομία» στην ουσία σημαίνει τη διαχείριση της οικογενειακής ιδιοκτησίας από τον πατέρα, αλλά ότι το μοντέλο αυτό δεν μπορεί πια να γίνει αποδεκτό, ακόμη και αν ίσχυε στο παρελθόν. Σήμερα γνωρίζουμε, λέει ο Ρουσσώ, ότι η πολιτική οικονομία δεν είναι η οικονομία της οικογένειας, ενώ ακόμη και χωρίς ρητή αναφορά στους φυσιοκράτες, τη στατιστική ή το γενικό πρόβλημα του πληθυσμού, βλέπει πολύ καθαρά αυτό το σημείο καμπής· το τελευταίο συνίσταται στο γεγονός ότι η οικονομία της «πολιτικής οικονομίας» είχε ένα εντελώς καινούριο νόημα, το οποίο δεν μπορεί να περιοριστεί στο παλιό μοντέλο της οικογένειας. Στο άρθρο αυτό αναλαμβάνει να δώσει έναν νέο ορισμό για την τέχνη της διακυβέρνησης. Αργότερα γράφει το *Κοινωνικό συμβόλαιο*, όπου αναρωτιέται πώς είναι δυνατόν, με τη χρήση εννοιών όπως «φύση», «συμβόλαιο» και «γενική βούληση», να δοθεί μια γενική αρχή της διακυβέρνησης που να αφή-

νει χώρο τόσο για μια δικαιοκλή αρχή της κυριαρχίας όσο και για τα στοιχεία από τα οποία μπορεί να οριστεί και να χαρακτηριστεί μια τέχνη της διακυβέρνησης. Κατά συνέπεια, η κυριαρχία όχι μόνο δεν έχει εξαλειφθεί από την ανάδυση μιας νέας τέχνης της διακυβέρνησης, ακόμη και από μια τέτοια τέχνη που έχει περάσει το κατώφλι της πολιτικής επιστήμης, αλλά, αντιθέτως, το ζήτημα της κυριαρχίας γίνεται πιο οξύ από ποτέ.

Όσο για την πειθαρχία, ούτε αυτή εξαλείφεται. Είναι ξεκάθαρο ότι οι τρόποι οργάνωσής της, όλοι οι θεσμοί μέσα στους οποίους είχε αναπτυχθεί τον 17ο και τον 18ο αιώνα –σχολεία, εργοστάσια, στρατοί κτλ.– μπορούν να κατανοηθούν μόνο στη βάση της ανάπτυξης των μεγάλων διοικητικών μοναρχιών· παρ' όλα αυτά, όμως, η πειθαρχία δεν ήταν ποτέ πιο σημαντική ή αναγνωρισμένη όσο κατά τη στιγμή που έγινε σημαντική για τη διαχείριση ενός πληθυσμού· η διαχείριση ενός πληθυσμού δεν αφορά μόνο τον συνολικό αριθμό των φαινομένων, το επίπεδο των συνολικών του αποτελεσμάτων, συνεπάγεται επίσης τη διαχείριση του πληθυσμού στο βάθος και τις λεπτομέρειές του. Η έννοια μιας διακυβέρνησης του πληθυσμού καθιστά ολοένα πιο οξύ το πρόβλημα των θεμελίων της κυριαρχίας (σκεφτείτε τον Ρουσσώ) και ολοένα πιο οξεία, επίσης, την αναγκαιότητα για την ανάπτυξη της πειθαρχίας (σκεφτείτε όλη την ιστορία των πειθαρχικών πρακτικών, την οποία προσπάθησα να αναλύσω αλλού).¹⁸

18. Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της*

Αντιστοίχως, δεν πρέπει να δούμε τα πράγματα με όρους αντικατάστασης μιας κοινωνίας της κυριαρχίας από μια πειθαρχική κοινωνία και της επακόλουθης αντικατάστασης μιας πειθαρχικής κοινωνίας από μια κοινωνία της διακυβέρνησης· στην πραγματικότητα, υπάρχει ένα τρίγωνο, κυριαρχία-πειθαρχία-διακυβέρνηση, η οποία έχει ως πρωταρχικό της στόχο τον πληθυσμό και ως ουσιώδη μηχανισμό της τους μηχανισμούς ασφάλειας. Σε κάθε περίπτωση, ήθελα να δείξω τη βαθιά ιστορική σύνδεση μεταξύ της κίνησης που ανατρέπει τις σταθερές της κυριαρχίας ως αποτέλεσμα του προβλήματος των επιλογών της διακυβέρνησης, της κίνησης που προκαλεί την ανάδυση του πληθυσμού ως δεδομένου, ως πεδίου παρέμβασης και ως στόχου των κυβερνητικών τεχνικών, καθώς και της διαδικασίας που απομονώνει την οικονομία ως ειδικό τομέα της πραγματικότητας από την πολιτική οικονομία ως την επιστήμη και την τεχνική παρέμβασης-της κυβέρνησης σε αυτό το πεδίο της πραγματικότητας. Τρεις κινήσεις: διακυβέρνηση, πληθυσμός, πολιτική οικονομία, οι οποίες συνιστούν, από τον 18ο αιώνα και έπειτα, μια συνεκτική αλληλουχία, ένα συνεχές που, ακόμη και σήμερα, βέβαια, δεν έχει διαλυθεί.

Συνοψίζοντας, θα ήθελα να πω ότι, καθώς κάνω δευτερές σκέψεις, ο ακριβέστερος τίτλος που θα ήθελα

φυλακής, μτφρ. Ιουλιέττα Ράλλη και Καίτη Χατζηδήμου, Κέδρος, Αθήνα 1989 καθώς και *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2001. [Σ.τ.Μ.]

να έχω δώσει στη σειρά των διαλέξεων –τις οποίες έχω ξεκινήσει αυτόν τον χρόνο– δεν είναι αυτός που αρχικά έδωσα, «Ασφάλεια, επικράτεια, πληθυσμός»· αυτό με το οποίο θα ήθελα να καταπιαστώ είναι κάτι που θα ονόμαζα ιστορία της «κυβερνολογικής». Με αυτήν τη λέξη, εννοώ τρία πράγματα:

1. Το σύνολο που σχηματίζεται από θεσμούς, διαδικασίες, αναλύσεις και αναστοχασμούς, τους υπολογισμούς και τις τακτικές που επιτρέπουν την άσκηση αυτής της πολύ συγκεκριμένης, αν και σύνθετης, μορφής εξουσίας, η οποία έχει ως στόχο της τον πληθυσμό, ως κύρια μορφή γνώσης της την πολιτική οικονομία και ως βασικό τεχνικό μέσο της τους μηχανισμούς ασφάλειας.

2. Την τάση που, για μια μεγάλη περίοδο και σε όλη τη Δύση, οδήγησε σταθερά προς την πρωτοκαθεδρία, σε σχέση με όλες τις άλλες μορφές (κυριαρχία, πειθαρχία κτλ.), αυτού του τύπου εξουσίας που μπορεί να ονομαστεί διακυβέρνηση, έχοντας ως αποτέλεσμα, από τη μια, τη διαμόρφωση μιας ολόκληρης σειράς ειδικών κυβερνητικών μηχανισμών, και από την άλλη, την ανάπτυξη ενός ολόκληρου συμπλέγματος *savoirs*.

3. Την διαδικασία, ή καλύτερα το αποτέλεσμα της διαδικασίας, μέσα από την οποία το κράτος δικαίου του Μεσαίωνα, το οποίο μεταμορφώθηκε στο διοικητικό κράτος κατά τη διάρκεια του 15ου και του 16ου αιώνα, σταδιακά «κυβερνολογικοποιήθηκε».

Όλοι ξέρουμε πόση γοητεία ασκεί σήμερα η αγά-

πη ή ο τρόμος για το κράτος· ξέρουμε πόση προσοχή δίνεται στη γέννηση του κράτους, την ιστορία του, την εξέλιξή του, την εξουσία και τις καταχρήσεις του κτλ. Η υπερβολική αξία που δίνεται στο ζήτημα του κράτους εκφράζεται, βασικά, με δύο τρόπους: η μία μορφή –άμεση, συναισθηματική και τραγική– είναι ο λυρισμός του *monstre froid*¹⁹ που βλέπουμε να μάς αντιπαράθεται· αλλά υπάρχει και ένας δεύτερος τρόπος υπερεκτίμησης του ζητήματος του κράτους, ένας τρόπος που είναι παράδοξος, επειδή είναι προφανώς αναγωγιστικός: πρόκειται για τη μορφή ανάλυσης που συνίσταται στην αναγωγή του κράτους σε έναν αριθμό λειτουργιών, όπως η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και η αναπαραγωγή των παραγωγικών σχέσεων. Ωστόσο, για αυτήν την αναγωγιστική σύλληψη που σχετικοποιεί τη σημασία του ρόλου του, το κράτος πάντα θεωρείται απολύτως ουσιώδες ως στόχος που πρέπει να δεχθεί επίθεση και ως προνομιακή θέση που πρέπει να καταληφθεί. Αλλά το κράτος, σήμερα όχι περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη στιγμή στην ιστορία του, δεν έχει αυτήν την ενόπτητα, αυτήν την ατομικότητα, αυτήν την αυστηρή λειτουργικότητα, ούτε, για να μιλήσουμε ειλικρινά, αυτήν τη σημασία· ίσως, τελικά, το κράτος να μην είναι τίποτε άλλο παρά μια σύνθετη πραγματικότητα και μια μυθολογική αφαίρεση, της οποίας η σημασία είναι αρκετά πιο περιορισμένη από όσο πολλοί από μας νομίζουμε. Αυτό που ίσως είναι πραγματικά σημαντικό για τη νε-

19. Ψυχρό τέρας. Γαλλικά στο πρωτότυπο. [Σ.τ.Μ.]

ωτερικότητά μας –δηλαδή για το παρόν μας– δεν είναι τόσο πολύ η *étatisation*²⁰ της κοινωνίας όσο η «κυβερνολογικοποίηση» του κράτους.

Ζούμε στην εποχή μιας «κυβερνολογικής» που ανακαλύφθηκε για πρώτη φορά τον 18ο αιώνα. Αυτή η κυβερνολογικοποίηση του κράτους είναι ένα μοναδικά παράδοξο φαινόμενο, αφού, αν πράγματι το ζήτημα της κυβερνολογικής και των τακτικών της διακυβέρνησης έχει γίνει το μοναδικό πολιτικό ζήτημα, ο μοναδικός αληθινός χώρος πολιτικής πάλης και αντιπαράθεσης, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η ίδια η κυβερνολογικοποίηση του κράτους έχει επιτρέψει στο κράτος να επιβιώσει· μπορούμε να υποθέσουμε πως το κράτος είναι αυτό που είναι σήμερα ακριβώς χάρη σε αυτήν την κυβερνολογική, η οποία είναι ταυτόχρονα εσωτερική και εξωτερική στο κράτος, αφού οι τακτικές της διακυβέρνησης καθιστούν δυνατό τον συνεχή ορισμό και επανορισμό αυτού που είναι ή δεν είναι μέσα στην αρμοδιότητα του κράτους, του δημόσιου εναντίον του ιδιωτικού και ούτω καθεξής. Έτσι, το κράτος μπορεί να κατανοηθεί μόνο σε σχέση με την επιβίωση και τα όριά του στη βάση των γενικών τακτικών της κυβερνολογικής.

Ίσως θα μπορούσαμε, έστω με έναν πολύ σφαιρικό, τραχύ και ανακριβή τρόπο, ακόμη και να ανακατασκευάσουμε τις σημαντικές μορφές και οικονομίες της εξουσίας στη Δύση. Κατ' αρχάς, το κράτος δικαίου, το οποίο γεννή-

20. Κρατικοποίηση. Γαλλικά στο πρωτότυπο. [Σ.τ.Μ.]

θηκε στον φεουδαρχικό τύπο του εδαφικού καθεστώτος που αντιστοιχεί σε μια κοινωνία νόμων –είτε εθιμικών είτε γραπτών–, συμπεριλαμβάνοντας ένα ολόκληρο αμοιβαίο παιχνίδι υποχρεώσεων και δικαστικών αγώνων· δεύτερον, το διοικητικό κράτος, το οποίο γεννήθηκε στην εδαφικότητα των εθνικών συνόρων τον 15ο και τον 16ο αιώνα και αντιστοιχεί σε μια κοινωνία κανονισμών και επιτήρησης· και τέλος, ένα κυβερνολογικό κράτος, το οποίο ουσιαστικά ορίζεται όχι πια με τους όρους της εδαφικότητάς του, της επιφάνειάς του, αλλά με τους όρους της μάζας του πληθυσμού του, με τον όγκο και την πυκνότητά του, και βέβαια, επίσης, με την επικράτεια πάνω στην οποία διανέμεται, αν και αυτό φαίνεται εδώ να συνιστά μόνο ένα μέρος των συστατικών του στοιχείων. Αυτό το κράτος της διακυβέρνησης, το οποίο συνδέεται ουσιαστικά με τον πληθυσμό και αναφέρεται ή χρησιμοποιεί την εργαλειοποίηση της οικονομικής *savoir*, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αντιστοιχεί σε έναν τύπο κοινωνίας που ελέγχεται από τους μηχανισμούς ασφάλειας.

Στις επόμενες διαλέξεις θα προσπαθήσω να δείξω πώς γεννήθηκε η κυβερνολογική, αφενός από το αρχαϊκό μοντέλο του χριστιανού πάστορα, αφετέρου από μια διπλωματική-στρατιωτική τεχνική, η οποία τελειοποιήθηκε σε ευρωπαϊκή κλίμακα με τη Συνθήκη της Βεσπφαλίας²¹ και ότι θα μπορούσε να αποκτήσει τις

21. Η Συνθήκη της Βεσπφαλίας υπογράφηκε στις 24 Οκτωβρίου 1648. Έδωσε τέλος στον Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648) και επέφερε αλλαγές στην ισορροπία των ευρωπαϊκών δυνάμεων, θέτοντας τα θεμέλια για τη σημερινή μορφή της Ευρώπης. [Σ.τ.Μ.]

διαστάσεις που έχει μόνο χάρη σε μια σειρά ειδικών εργαλείων, των οποίων η διαμόρφωση είναι ακριβώς σύγχρονη με αυτήν της τέχνης της διακυβέρνησης και τα οποία είναι γνωστά, με τη σημασία της έννοιας του 17ου και 18ου αιώνα, ως η *αστυνομία*. Ο πάστορας, οι νέες διπλωματικές-στρατιωτικές τεχνικές και τέλος, η αστυνομία: πιστεύω ότι αυτά είναι τα τρία στοιχεία που κατέστησαν δυνατή την παραγωγή αυτού του θεμελιώδους φαινομένου της δυτικής ιστορίας, την κυβερνολογικοποίηση του κράτους.

Δημήτρης Κόρος

Επίμετρο

Για τον μαρξισμό, την αποτυχία της φυλακής
και την κυβερνολογική